

Konsekwencje nieudanej interwencji wychowawczej i medycznej w procesie przeciwdziałania zjawisku *bullyingu* wobec uczniów z zaburzeniami osobowości i depresyjnymi na przykładzie studium przypadku: zabójstwo masowe w Columbine High School, 20 kwietnia 1999 r.

Anna Murdoch^{1*} Caroline Byczynski²

¹ naukowiec niezależny

² SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny

* autor korespondencyjny: 2danae2@gmail.com

Streszczenie

Celem artykułu jest wskazanie, że brak współdziałania rodziców, lekarzy, systemu edukacyjnego oraz prawnego może przeważać szalę okoliczności kryzysowych, przyczyniając się, pośrednio, do incydentów krańcowych, tj. „zabójstw szkolnych” i/lub samobójstw. Za podstawę empiryczną w artykule posłużyła analiza studium przypadku masakry z Columbine High School z 1999 r. Obok niedostatecznego współdziałania otoczenia, które nie rozpoznało poprawnie zaburzeń (psychopatia, depresja) i ewolucji kryzysu psychicznego u sprawców, hipotezy badawcze identyfikują jako zmienne korelacyjne tragedii: lekceważenie zjawiska *bullyingu*, doświadczanego przez Harrisa i Klebolda przez co najmniej cztery lata w krytycznym etapie życia, tj. między dwunastym a siedemnastym rokiem życia, oraz dysfunkcyjny charakter więzi między nimi. Wskazano na niepożądane skutki incydentu, w postaci zachowań naśladowniczych na świecie, m.in. z powodu gloryfikacji sprawców oraz wiralnego rozprzestrzenia się opisu incydentu w sieci i popkulturze. Sformułowano potencjalne kierunki pogłębionych badań, w tym badań o charakterze ilościowym, nad zjawiskiem *bullyingu* i *cyberbullyingu* wśród młodzieży, jak również rekomendacje dla wybranych decydentów.

Słowa kluczowe: *bullying* w szkole, depresja, psychopatia, pakt zemsty, „zabójstwo szkolne”, porażka wychowawcza, kult „szkolnych morderców”

Wprowadzenie

Jednym z celów niniejszej pracy jest wyodrębnienie przyczyn *bullyingu* (w Polsce nazywanego niekiedy, nieprawidłowo, mobbingiem) w szkole, jako zjawiska szycanowania uczniów odstawających od środowiska rówieśniczego.

Zjawisko *bullyingu*, tj. ciągłego i celowego nadużywania władzy i poniżania innych poprzez powtarzające się zachowania werbalne, fizyczne i/lub społeczne, które mają na celu wyrządzenie podmiotom szycan krzywdy fizycznej, społecznej i/lub psychicznej (National Centre Against Bullying [NCAB], 2021), zostało opisane po raz pierwszy w XIX wieku, gdy Burk (1897) odniósł się do nękania i szycanowania wśród młodych ludzi. Odstawające od normy cechy fizyczne potencjalnych ofiar szycan to np.: odstawające uszy, deformacje fizyczne, wyjątkowa chudość lub otyłość, zaś psychiczne to np.: nadmierna nieśmiałość oraz zaburzenia emocjonalne i osobowości (Fox & Boulton, 2005; Koo, 2007; NCAB, 2021). Dzieci i nastolatki ponadprzeciętnie odstawające od średniej z uwagi na swoją

nieśmiałość, zamknięcie w sobie, spowodowane np. przez skłonności depresyjne, bądź wręcz przeciwnie, cechujące się nadmierną wybuchowością, zachowaniem „dziwnym” bądź agresywnym, przejawiające brak umiejętności bawienia się w grupie albo w inny sposób nieatrakcyjne towarzystwo (np. pochodzące z ubogiej rodziny, niebędące w stanie zaprosić kolegów do domu) są wymieniane w literaturze przedmiotu jako szczególnie narażone na *bullying* (Fox & Boulton, 2005; Rivara & Le Menestrel, 2016).

Wśród poważnych następstw *bullyingu*, zwłaszcza w obliczu braku rychłej i adekwatnej reakcji decydentów szkolnych, mogą być próby dysfunkcyjnego, agresywnego, do zabójstw włącznie, bądź autoagresywnego zachowania, do samobójstw włącznie, odregulowania tego procesu u ofiar (Fox & Boulton, 2005; Rivara & Le Menestrel, 2016). Niektóre późniejsze badania wykazują, że istnieje wyraźne powiązanie między *bullyingiem* a zabójstwami szkolnymi. Wśród sprawców zabójstw szkolnych w Stanach Zjednoczonych większość była poddana *bullyingowi*, który,

jako podstawowa przyczyna, odpowiadał za późniejszą zbrodnię w 87% przypadków (Lee, 2013). Powstał ponadto pięciostopniowy model opisujący proces kumulowania się następstw *bullyingu*, prowadzący do zabójstwa szkolnego: chroniczny stan stresu, niekontrolowany stan stresu, ostry stan stresu, faza planowania i przeprowadzenie zbrodni (Levin & Madfis, 2009). Opis przypadku potwierdza, że sprawcy z Columbine, doświadczając *bullyingu* – co w pełni ujawniło dopiero śledztwo – podlegali wszystkim wymienionym stadiom stresu, aż do kryzysu włącznie.

Zjawisko *bullyingu* szkolnego zyskało nowe formy po 2008 r., tj. po skonstruowaniu iPhone'a i upowszechnieniu się smartfona, a w konsekwencji mediów społecznościowych, jak również nowych technologicznie form upokarzania wśród nastolatków, takich jak 'lajkowanie', 'hejtowanie', 'hate speech', jak też masowe, zwane również wiralnym (od ang. *viral*) rozprzestrzenianie się zdjęć, memów i innych treści w sieci. *Bullying* w sieci nazwano *cyberbullyingiem*, zaś zakres i skala szykan nie zmalały, a wręcz wzrosły, m.in. dzięki możliwości zachowania anonimowości (Görzig & Frumkin, 2013). *Cyberbullying* zintensyfikował się dodatkowo w latach 2020-2022 podczas lockdownów i nakazu prowadzenia nauczania zdalnego (McBride, 2021). Osamotnienie wielu uczniów, które mogło pogłębić ich poczucie bezradności wobec *cyberbullyingu* w trakcie okresu nauczania zdalnego, zostało m.in. odzwierciedlone przez wzrost liczby prób samobójczych i dokonanych samobójstw wśród dzieci i nastolatków w trakcie lockdownów (Manzar, 2021; Mourouyave i in., 2021), aczkolwiek konsekwencje lockdownów dla psychiki dzieci i nastolatków to osobny, poważny i wieloaspektowy temat badawczy.

W niniejszej pracy, opierając się na wnioskach Lee (2013), powiązano zjawisko *bullyingu* szkolnego ze splotem innych, bezpośrednich lub pośrednich, niepomyślnych okoliczności towarzyszących konsekwencjom braku rychłej i odpowiedniej reakcji decydentów szkolnych na agresję szkolną. Do takich negatywnych okoliczności należą m.in. niezdiagnozowane lub niewłaściwie rozpoznane zaburzenia psychiczne i osobowości u ofiar *bullyingu*, które, jak wspomniano, same w sobie mogą prowokować agresywnych rówieśników (ang. *bullies*) do nękania i szykan wobec kolegów i koleżanek odstających osobowościowo lub emocjonalnie od kręgu rówieśniczego. Otoczenie uczniów dotkniętych zaburzeniami i szykanami może być nieświadome i bezradne wobec narastającego kryzysu psychicznego u ofiar szykan, a w konsekwencji potencjalnego wybuchu nagromadzonych emocji (ang. *acting out*). Termin 'kryzys psychiczny' rozumie się w niniejszym artykule jako ostre, negatywne zaburzenie dobrostanu emocjonalnego, w przedmiotowym przypadku spowodowane chronicznym podważaniem przez otoczenie postrzegania przez jednostkę własnej tożsamości, zaburzeniem jej samooceny oraz narastającymi odczuciami frustracji, gniewu, chęci zemsty i zyskania sławy

(Lindemann, 1944; Rapoport, 1962; Fox & Levin, 2005; Levin & Madfis, 2009).

Za najbardziej adekwatny materiał źródłowy o charakterze empirycznym, ilustrujący wzajemne oddziaływanie na siebie zaburzeń psychicznych i *bullyingu*, zwłaszcza w świetle badań z ostatnich dwóch dekad, uznano opis incydentu „zabójstwa szkolnego” w szkole Columbine High School w 1999 r., który przetworzono w niniejszej pracy w studium przypadku. Technikę badawczą analizy studium przypadku uznano za szczególnie adekwatną z uwagi na interdyscyplinarny charakter opisanego tu zdarzenia kryminalnego. Opis faktograficzny w niniejszej pracy opiera się zarówno na analizie źródeł wtórnych, tj. literatury naukowej, jak i na analizie unikatowych źródeł pierwotnych, takich jak taśmy monitoringu samej szkoły z dnia ataku (we fragmentach), zeznania niektórych świadków, zawarte w raporcie z działań śledczych, odręczne dzienniki Erica Harrisa i Dylana Klebolda (2019), spisane z rękopisów i opatrzone przypisami psychiatry. Wykorzystano ponadto transkrypcje taśm, na których sprawcy nagrywali swoje wypowiedzi, planując atak na szkołę (Gibbs & Roche, 1999). Ostatnie dwa źródła stanowią specyficzny „zapis choroby”, tj. degradacji stanu psychicznego Harrisa i Klebolda aż do osiągnięcia etapu kryzysu psychicznego, poprzez chroniczny, niekontrolowany i ostry stan stresu i dalej, do stadium planowania odwetu i jego wykonania, według pięciostopniowego modelu (Levin & Madfis, 2009).

Na podstawie wymienionych tu materiałów pierwotnych i wtórnych ustalono przebieg masakry z 20 kwietnia 1999 r. na terenie Columbine High School. Zbrodnię popełnili 18-letni Eric Harris i 17-letni Dylan Klebold, którzy o 11:14 weszli na teren swojej macierzystej placówki szkolnej, uzbrojeni w półautomatyczne karabiny, pistolety i kilka ładunków wybuchowych. Po umieszczeniu materiałów wybuchowych sprawcy rozpoczęli strzelaninę. W trakcie około 20 minut Harris i Klebold zastrzelili 12 uczniów, jak też nauczyciela, 21 pozostałych osób ciężko zranili, a następnie, o 12:08, odebrali sobie życie poprzez strzał w głowę (Fox & Levin, 2005).

Masakra w Columbine High School, tj. akt terroru dokonany w miejscu podlegającym szczególnej ochronie, została przeanalizowana przez służby śledcze, ekspertów policyjnych, ekspertów w dziedzinie kryminalistyki oraz kryminologów (Paolini, 2015; Sanchez, 2018). Ujawniono szereg błędów policji zarówno przed zdarzeniem, jak i w czasie interwencji służb (Muschert, Larkin & Muschert, 2007). Bezpośrednio po ataku poprawiono w szkołach w USA stan bezpieczeństwa uczniów i nauczycieli poprzez zatrudnienie strażników, wprowadzenie plakietek imiennych, ćwiczenia profilaktyczne itp. (Muschert i in., 2007; Paolini, 2015). Jednym z długookresowych następstw było pogłębienie świadomości zjawiska wśród kryminologów, psychologów, nauczycieli i innych zainteresowanych stron na temat zjawiska *bullyingu*, zwłaszcza w sytuacjach, gdy

jest ono niediagnozowane i brakuje szybkiej i sprawnej reakcji dorosłych (Koo, 2007), aczkolwiek szacuje się, że większość przypadków *bullyingu* jest nadal nieujawnionych (Paolini, 2015). Niektórzy eksperci (Lee, 2013; Paolini, 2015) wyrażają opinię, że działania w zakresie zapobiegania zbrodniom szkolnym w USA są niewystarczające, choć należy wskazać, że w ostatnich dziesięcioleciach powstało tam wiele stowarzyszeń, organizacji rządowych i pozarządowych, które oferują techniki i metody systemowego zapobiegania *bullyingowi*, takie jak National Alliance on Mental Illness (2020) oraz, wzorem szwedzkim, Olweus Bullying Prevention Program (Olweus & Limber, 2010), których korzenie sięgają lat siedemdziesiątych. Pomimo usprawnień w zakresie bezpieczeństwa i zwiększenia standardów ochrony w szkole oraz coraz większej wiedzy ogólnej nt. *bullyingu* i jego następstw, amerykańskie statystyki wskazują, że w XXI wieku przemoc w szkole wzrosła o 19% (Paolini, 2015).

W pracy zastosowano klasyczny układ artykułu naukowego oraz styl bibliograficzny APA.

Uzasadnienie i motywacja – przegląd literatury

W niniejszym artykule oparto się przede wszystkim na wybranych dokonaniach psychologii osobowości i psychologii rozwoju człowieka, dotyczących zaburzeń i nieprawidłowości w rozwoju osobowości, w tym zaburzeń w socjalizacji człowieka, z uwzględnieniem wrodzonych tendencji antyspołecznych. Wykorzystano ponadto wybrane osiągnięcia w psychiatrii, przede wszystkim możliwości diagnozowania chorób i zaburzeń osobowości. Za podstawę rozumowania przyjęto założenie, iż zaburzenia psychiczne mogą zwiększać prawdopodobieństwo, że osoba nimi dotknięta przejawia większą skłonność do popełnienia przestępstwa, w tym zbrodni (Paulhus & Williams, 2002; Fox & Boulton, 2005; Rivara & Le Menestrel, 2016).

Zaburzenia psychiczne – diagnostyka

Podstawowym źródłem naukowym wykorzystanym w artykule, pochodzącym z dziedziny psychiatrii, jest inwentarz zaburzeń i chorób psychicznych, nazywany w skrócie DSM (ang. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*), tj. „Diagnostyczny i statystyczny podręcznik zaburzeń psychicznych” (APA, 2022), noszący obecnie nazwę DSM-5-TR, stworzony przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne i używany przez lekarzy psychiatrów w Ameryce Północnej.

Inwentarz DSM klasyfikuje depresję jako jednostkę chorobową, psychopatia natomiast nie została w nim zakwalifikowana jako autonomiczna jednostka chorobowa, aczkolwiek terminy psychopatia i socjopatia znajdują w DSM liczne odniesienia. W niniejszej pracy termin ‘psychopatia’ odnosi się do zespołu poważnych zaburzeń psychicznych, które mogą doprowadzić do jednostkę zdiagnozowaną jako ‘psychopata’ bądź osoba z antyspołecznym zaburzeniem osobowości (AZO) do groźnych dla otoczenia bądź niej samej skutków.

Depresja

Depresja, tj. zauważalne obniżenie nastroju, skalowalne na kontinuum, a w wersji najbardziej groźnej prowadzące do samobójstwa (Seligman, Walker & Rosenhan, 2017), oddziałuje na wszystkie, zarówno somatyczne, jak i psychiczne sfery ludzkiej aktywności (Clark, Beck & Beck, 1994). Depresja dotyka także ludzi młodych. Albert i Beck (1975) odkryli, że spośród testowanych przez nich nastolatków ok. jednej trzeciej odczuwało skłonności depresyjne, zaś ponad jednej trzeciej z nich towarzyszyły myśli samobójcze. Porównanie średnich wskazało, że okresem przełomowym, w którym najprawdopodobniej u nastolatka dotkniętego chorobą ujawnią się tendencje depresyjne, był 13-14 rok życia. Albert i Beck (1975) zarekomendowali, by uczniowie w 13, 14, 15 roku życia, czyli wyodrębnionym przez nich przełomowym etapie w cyklu życia człowieka, byli szczególnie starannie monitorowani z uwagi na prawdopodobieństwo wystąpienia bądź ujawnienia się wówczas zaburzeń w zdrowiu psychicznym.

Psychopatia a antyspołeczne zaburzenie osobowości

Istnieje rozróżnienie pomiędzy psychopatią a AZO. Psychopatia to syndrom szeroki, o licznych cechach i postaciach, natomiast AZO opiera się na skali i częstości występowania aktów patologicznych (Weiner & Freedheim, 2003; Seligman, Walker & Rosenhan, 2017). Osobowość antyspołeczna może przejawiać się zarówno u psychopatów, jak i u sprawców, którzy popełnili przestępstwo(a) z sytuacyjnych powodów (Huchzermeyer i in., 2007).

Zapoczątkowane w XIX wieku (Pinel, 1801; Koch, 1893) badania nad psychopatią zostały ugruntowane w połowie XX w., gdy stworzono definicję psychopatycznego zaburzenia osobowości i listę cech oraz zachowań dla niego charakterystycznych oraz wskazano na związek pomiędzy psychopatią a defektami w rozwoju osobowości wśród przestępców dorosłych i młodocianych (Cleckley, 1941; 1964). Osobowość psychopatyczna nie wykazuje empatii, sumienia/superego i cechuje się brakiem autentycznych reakcji emocjonalnych, nie odczuwa winy ani wyrzutów sumienia, jest impulsywna, cechuje ją brak umiejętności planowania i podejmowanie błędnych decyzji (Cleckley, 1941; 1964; Kiehl & Hoffman, 2011).

Dzięki m.in. szerszemu zastosowaniu kwantyfikacji cech osobowości w psychologii od lat 90 XX w. stworzono narzędzie nazwane zmodyfikowaną listą cech psychopatycznych (ang. *Revised Psychopathy Checklist*, w skrócie PCL-R) do badania osób pod względem cech osobowości psychopatycznej, w postaci skalowalnego kwestionariusza (Hare, 1993; Seligman, Walker & Rosenhan, 2017).

Badania nad przyczynami zaburzeń u osobowości psychopatycznych zostały wzbogacone dzięki osiągnięciom nauk medycznych, dotyczącym rozwoju mózgu. Jest prawdopodobne, że psychopatia u niektórych

osób ma podłoże biologiczne, związane z dysfunkcją działania ciała migdałowatego i/lub nieprawidłową aktywnością płata czołowego wraz z wynikającą z tego dysfunkcją wykonawczą (Blair i in., 2006; Koenigs, 2012). Istnieje różnica między podstawową przyczyną zaburzenia, która ma podłoże genetyczne bądź rodzinne (socjalizujące), a źródłami choroby o charakterze molekularnym, wynikającymi z połączeń neuronowych. Stwierdzono, że przyczyny genetyczne są prawdopodobnie silniejszym katalizatorem ujawnienia się zaburzeń niż socjalizujące uwarunkowania rodzinne (Blair i in., 2006). Udowodniono, że traumatyczne dzieciństwo (np. przemoc wobec dziecka, w tym molestowanie seksualne), które – teoretycznie – powinno wywołać u ofiar zmniejszone współodczuwanie lub brak empatii, czyli cechy właściwe dla psychopatii, nie powodowało automatycznie rozwoju osobowości psychopatycznej (Fallon, 2013). Dalsze badania potwierdziły, że dzieci wychowujące się w trudnych warunkach, w otoczeniu dysfunkcyjnym, patologicznym, w przemocy i strachu, nie są automatycznie skazane na rozwinięcie w sobie zaburzeń antyspołecznych, choć prawdopodobieństwo to wzrasta, gdy przebywają długotrwale w środowiskach przestępczych (Dishion & Patterson, 1997; Lewinsohn i in., 1999; Dodge & Pettit, 2003). Ustalenie, które z wymienionych tu zaburzeń psychicznych odegrało najbardziej istotną rolę etiologiczną w tragedii w Columbine High School, stanowiło wyzwanie w trakcie śledztwa i kolejnych analizach. Nadal istnieją różnice opinii wśród ekspertów. Bezsprzecznie zaburzenia psychiczne sprawców miały wpływ korelacyjny na przebieg tragedii.

Uwarunkowania zbrodni masowej, model Foxa i Levina (1996)

Analiza różnorodności zaburzeń psychicznych osobowości i ich podłoża znalazła uzasadnione zastosowanie w kryminologii i kryminalistyce, włączając w to teorię i praktykę zjawiska zabójstw masowych i seryjnych, które rozpatruje się jako dwa odrębne zjawiska (Jenkins, 1989). Zabójstwa masowe zaliczają się do zabójstw odwetowych, skierowanych przeciwko konkretnym osobom i społeczeństwu (Fox & Levin, 1996). Natomiast zabójstwa seryjne, dokonywane na pojedynczych, zazwyczaj nieznanach sprawcy osobach (co najmniej trzech), w interwałach czasowych, oddzielonych przerwami, w trakcie których następuje emocjonalne rozładowanie napięcia u sprawcy, mogą wynikać z różnorodnej motywacji, w tym frustracji seksualnej (Dowden, 2005).

Wśród prawdopodobnych przyczyn masowych zabójstw występuje długoterminowa frustracja i uzewnętrzanie poczucia winy oraz nieumiejętność rozwiązywania problemów w środowisku szkolnym bądź zawodowym oraz rodzinnym. Zabójca może znajdować się w kryzysie psychicznym (Czerwiński & Gradoń, 2001; Piotrowicz, 2015).

Z badań amerykańskich wynika, że typowy seryjny zabójca to zazwyczaj młody biały mężczyzna w wieku 20-30 lat (Fox & Levin, 1996). Jego celem są zazwyczaj osoby mu nieznane, przypadkowe. Zabójca jest najczęściej psychopata, który zaspokaja swoje potrzeby osobiste poprzez zabijanie z użyciem brutalnej siły. Natomiast typowy zabójca masowy, także biały mężczyzna w wieku 20-30 lat, zazwyczaj zabija znane sobie osoby, postępując w sposób wyrachowany, metodyczny i przemyślany, z pełną premedytacją. W istocie wykonuje on egzekucję na swoich ofiarach przy pomocy najbardziej użytecznego w tym przypadku narzędzia, czyli broni palnej. Najwyraźniejszą różnicą pomiędzy zabójcą seryjnym a masowym jest wybór czasu i miejsca ataku. W opinii Foxa i Levina (1996; 1998) motywacja zarówno zabójcy seryjnego, jak i masowego jest identyczna: dążenie do władzy (sławy medialnej), zemsty, zysku i wywołania przerażenia, choć to stwierdzenie nadal budzi kontrowersje w środowisku naukowym (Harbort & Mokros, 2001) i wśród praktyków, np. profilerów. Kierując się rozróżnieniem między zabójcą seryjnym i masowym, można stwierdzić, że Harris i Klebold niezaprzeczalnie reprezentowali cechy zabójców masowych.

Biorąc pod uwagę splot wymienionych tu uwarunkowań, wysunięto następujące hipotezy.

Hipotezy

1. Rozwinięcie się głębokiej relacji między Harrisem (psychopata) i Kleboldem (cierpiącym na depresję) przyczyniło się do zabójstwa masowego w Columbine High School, które prawdopodobnie nie zaistniałoby lub zostałoby udaremnione wcześniej, gdyby jednostka psychopatyczna (lider) nie utworzyła swobodnego paktu zemsty na szykanujących rówieśnikach wraz z „uczniem”, tj. osobą cierpiącą na depresję.
2. Nastoletni uczniowie przechodzący okres krytyczny, u których zaobserwować można było symptomy zaburzeń psychicznych, nie byli monitorowani ani analizowani holistycznie jako podmioty reprezentujące wiązkę cech i problemów przez grupę specjalistów, działających we współpracy (tj. nauczyciele wraz z psychologami szkolnymi oraz psychiatrami) jako zespół.
3. *Bullying* nie jest poddawany szczególnie wnikliwej obserwacji ani działaniom profilaktycznym i łagodzącym.

Opis studium przypadku

Columbine to miasto położone na obszarze dwóch hrabstw: Arapahoe oraz Jefferson w stanie Kolorado, w pobliżu Denver. Liczba mieszkańców miasta wynosi 24 280. Tutejsze liceum, Columbine High School, zostało otwarte w 1973 r. i mieściło maksymalnie 1652 uczniów. Z uwagi na ponurą sławę, jaką zaczęło mieć miasto po strzelaninie, jego popularność jako złowieszczej atrakcji turystycznej oraz pojawienie się

kultu sprawców w Internecie, wśród mieszkańców Columbine coraz częstsza jest opinia, by szkołę zrównać z ziemią i postawić nowy obiekt szkolny w innej lokalizacji (Coffman, 2019).

Dylan Bennet Klebold urodził się 11 września 1981 r. w Lakewood w stanie Kolorado (Raport policyjny Jefferson County, 2019). Rodzice, Tom i Susan z domu Yassenoff, poznali się podczas studiów na wydziale sztuki na Ohio State University. Ojciec pochodził z protestanckiego środowiska, a matka z bogatej, prestiżowej rodziny żydowskiej. Różnice między nimi spowodowały mieszany, mało stabilny status etniczno-religijny w rodzinie, co mogło przyczynić się do rozchwiania Dylana w procesie ugruntowywania swojej tożsamości kulturowej (Larkin, 2007). Od 1990 r. Kleboldowie zamieszkali w Deer Creek Canyon. Według niektórych źródeł rodzina Kleboldów nie była szczególnie szczęśliwa. Dylan i jego starszy o dwa lata brat, Byron Jacob, kłócili się nieprzerwanie, zaś relacje rodzinne nie były ciepłe ani wzmacniające. Dylan jako dziecko o nieprzeciętnej inteligencji był już w szkole podstawowej objęty specjalnym programem dla uzdolnionych dzieci, co jednak odizolowało go od dzieci z sąsiedztwa.

Jego problemy psychiczne i emocjonalne nie wydawały się nadmierne. Uważano go powszechnie w środowisku rówieśniczym i wśród otaczających go dorosłych za bardzo nieśmiałego, cichego chłopca, przejawiającego oznaki zdenerwowania w trakcie rozmowy oraz bardzo niepewnego w towarzystwie dziewcząt. Od 1997 Dylan prowadził odręcznie pisany pamiętnik, w którym opisywał swoje stany depresyjne i myśli samobójcze.

Zdiagnozowana post factum depresja Klebolda była łagodzona prawdopodobnie jedynie przez bliski kontakt z przyjacielem, Harrisem. Jego życiorys wskazuje, że depresja być może rozwinęła się u niego właśnie w wieku wyodrębnionym przez Alberta & Becka (1975) jako graniczny, tj. po wejściu w okres kwitania i przejścia do gimnazjum. Jego stopnie uległy wtedy pogorszeniu, zaś zainteresowanie nauką zanikło. Otoczenie jednak wydawało się mało świadome jego narastających problemów.

Eric Harris urodził się 9 kwietnia 1981 r. w Wichita, w stanie Kansas (Muschert i in., 2007). Jego ojcem był Wayne Harris, oficer wojskowy w amerykańskich siłach powietrznych i pilot zaopatrzeniowy. Matka Erica, Katherine z d. Poole, zajmowała się wychowywaniem dzieci: Kevina i Erica. Z uwagi na zawód ojca rodzina kilkakrotnie przeprowadzała się między różnymi garnizonami w stanach Ohio, Kansas, Michigan i New York. Ostatecznie Harrisonowie osiedlili się w Littleton w stanie Kolorado w 1993 r. W sumie Eric uczęszczał do pięciu różnych szkół przed przeprowadzką do Littleton. Brak zakorzenienia i stabilizacji rówieśniczej, spowodowany ciągłymi przeprowadzkami, wywołał u niego wyraźne i jasno uświadomione negatywne reperkusje, o których wspominał w wypracowaniach szkolnych. Z relacji sąsiadów wynikało, że Harrisonowie byli

dobrymi, przyjaznymi, choć powściągliwymi sąsiadami, a ich dzieci wydawały się być zwykłymi, przeciętnymi nastolatkami (Larkin, 2007). Gdy w 1993 r. rodzina sprowadziła się do Littleton, Eric Harris dołączył do lokalnego gimnazjum, gdzie poznał swojego rówieśnika, Dylana Klebolda. Następnie, w 1995 r., obaj chłopcy rozpoczęli naukę w Columbine High School. Eric sprawiał rodzicom kłopoty wychowawcze. Od 1997 r. jego ojciec prowadził pamiętnik, poświęcony synowi, zatytułowany „Eric”, w którym odnotowywał i dokumentował wybryki, wykroczenia i inne problemy wychowawcze nastrożane przez syna, w tym rozchwiany stan emocjonalny Erica, wszystkie ostrzeżenia ze strony szkoły, wezwania, przewinienia i wykroczenia (Muschert i in., 2007).

W 1995, w pierwszej klasie liceum, Eryk upozorował swoje rzekome samobójstwo, które udokumentował zdjęciami, po tym jak dziewczyna z klasy, z którą umówił się na wspólne wyjście, miała odrzucić jego względy (Gibbs & Roche, 1999).

Harris, podobnie jak Klebold, nie odznaczał się tężyzną fizyczną ani też nie interesował się sportem, co czyniło go nieatrakcyjnym towarzyszem. Jego chętność była szczególnie intensywnie wyśmiewana przez rówieśników (Larkin, 2007). Pomimo słabości fizycznej, próbował pójść w ślady podziwianych przez niego ojca i starszego brata, wojskowych lotników, i w 1999 r. ubiegał się o przyjęcie do Korpusu Piechoty Morskiej, jednak jego podanie zostało odrzucone.

W 1998 r., podczas śledztwa i procesu po włamaniu do furgonetki, Harrisa poddano diagnozie psychologicznej. Stwierdzono u niego problemy obsesyjno-kompulsywne i przepisano mu Luvox (fluwoksamina), tj. lek powszechnie stosowany podówczas w leczeniu pacjentów z takimi zaburzeniami (Larkin, 2007). Post factum uznano tę diagnozę za błędną. W trakcie nowszych badań ustalono ponadto, iż lek, który mu zapisał, mógł w sposób negatywny intensyfikować jego psychopatię (Moore, Glenmullen & Furberg, 2010).

Przyjaźń Dylana i Erica

Jako uczniowie w tej samej szkole w latach 1995-1999 Dylan i Eric nawiązali więź, opartą początkowo na fackie, że obaj stanowili pewnego rodzaju outsiderów. Obaj mieli najpierw bardzo dobre wyniki w nauce. Dzielili zainteresowanie grami video (Doom i Quake, z dużą ilością przemocy), informatyką oraz fascynację bronią palną.

Eric otwarcie wielił Hitlera, szczególnie ze względu na *Endlösung*. Przez dłuższy czas był nieświadomy żydowskiego pochodzenia przyjaciela, dopóki przypadkowo Klebold nie ujawnił go podczas nagrywanej na taśmy sesji planowania odwetu w piwnicy w tygodniach przed strzelaniną. Z biegiem czasu stawali się coraz bliżsi. W siódmej (ang. *junior*) klasie postrzegano ich jako nierozłącznych. Obaj znajdowali się wtedy już na dole hierarchii rówieśniczej i rankingu atrakcyjności (Larkin, 2007).

W styczniu 1998 r. Dylan i Eric popełnili przestępstwo: włamali się do zaparkowanej furgonetki i usiłowali ukraść z niej sprzęt elektroniczny. Zostali zatrzymani przez policję, a następnie oskarżeni m.in. o kradzież i przywłaszczenie. Sąd skierował ich do programu o nazwie *Juvenile Diversion*, skierował Harrisa na leczenie psychiatryczne i nakazał uczestnictwo w pracy na rzecz społeczności lokalnej.

Obaj chłopcy, zwłaszcza Harris, byli szykanowani przez rówieśników zarówno ze względu na swój wygląd, jak i cechy psychologiczne oraz defekty towarzyskie (Fox & Levin, 2005; Muschert i in., 2007). W trakcie nauki w liceum doświadczali stałego, cyklicznego, o różnym stopniu natężenia, jednak bezustannego, *bullyingu* w formie fizycznej, werbalnej i społecznej. Uważano ich za outsiderów, homoseksualistów i wyśmiewano ich domniemane skłonności (Muschert i in., 2007). W dziewiątej, maturalnej klasie (ang. *senior*) intensywność poczucia odrzucenia, frustracji, gniewu i pragnienia zemsty na zewnętrznym świecie doszła u Klebolda i Harrisa do zenitu. Innymi słowy, doszli do etapu czwartego opisanego w modelu Levina i Madfisa (2009). Zaczęli zatem układać plan odwetu.

Plan i wykonanie ataku

Od kwietnia 1998 r. Harris i Klebold planowali i ulepsiali akt odwetu oraz doskonalili umiejętności strzeleckie (Muschert i in., 2007; Klebold & Harris, 2019), zapisując szczegóły w swoich dziennikach. W ciągu kilku tygodni bezpośrednio przed atakiem nagrywali także swoje plany zemsty na taśmy (Gibbs & Roche, 1999), nazywane od miejsca spotkań chłopców „taśmami z piwnicy”. W trakcie spotkań przygotowawczych sporządzili listę wrogów, makietę kampusu, symulację strzelaniny w formie gry komputerowej ze szczegółowym rozmieszczeniem ładunków wybuchowych i swoich pozycji, snuli domniemania na temat liczby potencjalnych ofiar (250), wyrazili podziękowania dla wszystkich, którzy pomogli im w realizacji planu, oraz próbowali stworzyć plan zapasowy, na wypadek, gdyby ich spisek uległ ujawnieniu. Na nagraniach znajdując się ponadto spekulacje na temat tego, co stanie się po ataku i czy zostanie nakręcony o nich film. Lista egzekucyjna zawierała nazwiska niektórych prześladowców, biorących udział w *bullyingu*; znalazły się na niej również imiona dziewcząt, które odmówiły umawiania się z Harrisem. Zemsta miała dotknąć wszystkich w szkole (stąd pomysł odpalenia ładunków wybuchowych), chociaż Klebold i Harris byli nękani przez ograniczoną grupę uczniów (Cullen, 2004; Larkin, 2007).

Broń i ładunki wybuchowe pozyskali dzięki staraniu ułożonemu planowi operacyjnemu (Raport policyjny Jefferson County, 1999; Muschert i in., 2007). Plan ten mógł być kilkakrotnie powstrzymany i zniweczony, gdyby dorośli w otoczeniu sprawców dostrzegli kolejne znaki alarmowe nasilającego się u nich kryzysu psychicznego. Wykonanie ataku sprawcy zaplanowali w dniu symbolicznym, 20 kwietnia, czyli w dzień

urodzin Adolfa Hitlera (Cullen, 2004; Fox & Levin, 2005; Muschert i in., 2007).

Charakterystyka psychologiczna sprawców

Analiza zbrodni post factum objęła m.in. szczegółową analizę osobowości, stanu psychicznego i emocjonalnego, diagnozę choroby i zaburzeń obu sprawców oraz analizę kryzysu psychologicznego. Bez wątplienia obaj sprawcy odbiegali od przeciętnej pod każdym względem. Niewątpliwie także Eric był liderem w tej parze.

Dylan mógł być niepewny swojej tożsamości etnicznej, religijnej oraz seksualnej. W czatach internetowych przedstawiał się jako biseksualista (Larkin, 2007). Niektórzy naukowcy spekulowali, że związek chłopców był homoerotyczny (Cullen, 2004; Muschert i in., 2007).

Pod wieloma względami Dylan czcił Erica: za jego poczucie ironii i własnej tożsamości oraz fakt, że potrafił wyrazić wizję rzeczywistości, która usprawiedliwiała jego gniew na otoczenie oraz poczucie wrogości przejawiane wobec dręczycieli. Na „taśmach z piwnicy” sprawcy twierdzili, że doszli do punktu wyższej świadomości niż zwykli śmiertelnicy (Gibbs & Roche, 1999). Harris miał obsesję na punkcie swojego gniewu, nienawiści i poczucia niesprawiedliwości, jak również żalu, że inni nie doceniali jego domniemanych wybitnych cech i talentów. „Zapis choroby” na taśmach z piwnicy i w pamiętnikach w trakcie kulminacji kryzysu psychicznego świadczy o tym, że obaj mieli poczucie krzywdy, odczuwali żal, gorycz, bezsilność oraz wściekłość i silną chęć odwetu. Jak wskazano, tak silne skumulowanie negatywnych emocji może stać się swego rodzaju drogą bez wyjścia, prowadzącą do nieuchronnej destrukcji bądź autodestrukcji (Levin & Madfis, 2009).

Upřednio wskazano także, że masowi zabójcy bywają doprowadzeni do stanu kryzysu psychicznego. Bez wątplienia znaleźli się w nim również Harris i Klebold, choć posiadali bardzo różne motywacje i radykalnie odmienne stany psychiczne i zaburzenia. W swojej przyjaźni obaj chłopcy otrzymali od siebie to, czego brakowało w ich życiu: czuli się wyjątkowo, zyskali poczucie przynależności i byli zjednoczeni przeciwko światu. Wsparcie, którego wzajemnie sobie udzielali, dało im także obopólną aprobatę dla przeprowadzenia aktu zemsty w postaci zbrodni masowej (Cullen, 2004; Fox & Levin, 2005).

Jeśli chodzi o podejście do *bullyingu* wobec Harrisa i Klebolda, to dopiero raport policyjny i analizy psychiatrów w dłuższym okresie ujawniły jego rzeczywistą skalę i czas szykanowania. Analizy post factum, a zwłaszcza relacje medialne, skupiły się na ofiarach oraz wątku religijnym i nihilizmie wśród amerykańskich nastolatków (Muschert i in., 2007). Porównanie zeznań rówieśników i nauczycieli dało podstawę do stwierdzenia, że mieszkańcom małych miast, w tym Littleton, *bullying* kojarzył się generalnie z dysfunkcjami szkolnymi w wielkich miastach, zaś popełnienie tak

potwornej zbrodni przez nastoletnich uczniów z tzw. sąsiedztwa wydawało się zupełnie nieprawdopodobne (Raport Policyjny Jefferson County, 1999; Fox & Levin, 2005).

Wnioski szczegółowe

Hipoteza pierwsza, postawiona w niniejszej pracy, zawiera przypuszczenie, że masowe morderstwo w Columbine High School stało się możliwe dzięki zaprzyjaźnieniu się dwóch osób, cierpiących na zaburzenia psychiczne i dzielących takie same doświadczenia bycia szykanowanym i odrzuconym. Jak wskazano, to psychopata Harris był liderem i prowodyrem w tej relacji. Uwielbienie dla niego okazywane przez Klebolda, który miał zachwiane poczucie własnej tożsamości, słabą osobowość oraz pozbawiony był wsparcia ze strony rodziny, umożliwiło Harrisowi narzucenie koledze swojej destrukcyjnej wizji świata. Gdyby Harris działał w pojedynkę, nie byłby w stanie przeprowadzić aktu zemsty, bo zabrakłoby mu wsparcia ze strony wiernego „ucznia”, dla którego był on niekwestionowanym autorytetem. Sam Klebold natomiast raczej wybrałby drogę autodestrukcji niż masowego morderstwa, gdyby został popchnięty do ostateczności. Jego pamiętnik – jak wskazano – był wypełniony myślami i fantazjami samobójczymi (Klebold & Harris, 2019).

Odnosząc się do hipotezy drugiej, wskazano, że wiele osób, zarówno bliskich, jak i nauczycieli, ekspertów i przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości, zdawało sobie sprawę z problemów Harrisa i Klebolda. Ojciec Erica prowadził dziennik, w którym spisywał problemy syna, a w trakcie procesu w 1998 r. sędzia skierował Erica na badania i leczenie psychiatryczne. Post factum odkryto, że w aktach policyjnych w hrabstwie Jefferson znajdowały się dwa zgłoszenia dotyczące agresywnych zachowań Harrisa, które policja całkowicie zlekceważyła (Muschert i in., 2007). Nauczyciele świadkami *bullyingu*, a Eric pisał o tym w wypracowaniach. A jednak żadna z osób, która miała okazję zetknąć się z problematycznymi nastolatkami, nie podniosła alarmu, a wymiar sprawiedliwości zlekceważył ich przewinienia (Fox & Levin, 2005). Inne sygnały alarmowe pojawiały się w sposób ciągły przez kilka lat: utrata zainteresowania nauką, obsesyjne gry komputerowe, wybryki Harrisa, włamanie i kradzież. Wydaje się więc, że gdyby wszystkie osoby dorosłe działały wspólnie, w sposób skoordynowany, mogłyby być w stanie zdiagnozować kryzys i powstrzymać akt odwetu.

Jeśli chodzi o *bullying* jako czynnik współsprawczy w planie zemsty i zbrodni Harrisa i Klebolda (hipoteza trzecia), to został on potwierdzony przez wszystkie dowody zebrane po ataku, tj. opisy szykan zawarte w pamiętnikach, „taśmach z piwnicy”, zeznaniach świadków itp. Wieloletnie upokorzenia, pogarda, wyśmiewanie i odrzucenie przez rówieśników poczyniły postępujące szkody w psychice chłopców. Próby odreagowania nie zostały właściwie zinterpretowane przez

otoczenie. Klęski osobiste (np. odrzucenie Harrisa przez dziewczyny, a później jego podania przez *Marine Corps*) i szkolne (słabe wyniki w nauce, brak osiągnięć sportowych) pogłębiały odrzucenie, niskie i chybottliwe (Klebold) bądź nadmierne i nierealne (Harris) poczucie własnej wartości. Kilkuletnia spirala klębiących się negatywnych emocji doprowadziła wreszcie do zbudowania własnego, odrealnionego i dysfunkcyjnego świata przez chłopców, którego ostatecznym rozwiązaniem stało się uśmiercenie prześladowców i siebie.

Wnioski końcowe

Szereg reperkusji zbrodni w Columbine High School wydaje się być aktualny pomimo upływu ponad dwudziestu lat od tamtego wydarzenia. Wysiłki władz Littleton, Jefferson i władz federalnych w USA, by powstrzymać falę gloryfikacji, naśladownictwa i rozprzestrzeniania się ponurej sławy dwóch morderców z Columbine High School, okazały się nieskuteczne, tak w USA, jak i na świecie. Liczba tak zwanych naśladowczych aktów kryminalnych w samych Stanach Zjednoczonych, jak w innych krajach: Brazylii (Martins, 2019), Kanadzie (CTVNews, 2007), Niemczech (Caistor, 2002), Finlandii (Naughton, 2008; Oksanen, Nurmi, Vuori & Räsänen, 2013) oraz Polsce (Zasada, 2020; Zakrzewski, 2020a; 2020b), daje podstawę do stwierdzenia, że morderstwo szkolne w Columbine High School weszło na stałe do historii kryminalistyki, niestety, również jako wzorzec dla psychopatów planujących zemstę na otoczeniu. Jakiegokolwiek odgórne próby zakazu rozpowszechniania w sieci kultu Columbine High School byłyby równie naiwne i płonne, jak grecki edykt zakazujący wymawiania imienia Herostratesa. Jeśli zatem nie można powstrzymać kultu Harrisa i Klebolda, to pozostaje pytanie, czy na innych poziomach wyciągnięto skuteczną lekcję z masakry.

Jak wspomniano we Wstępie, zjawisko *bullyingu*, pomimo lepszych metod rozpoznawania i penalizowania, nie maleje, lecz rośnie. Próby namierzenia sprawców *cyberbullyingu* poprzez identyfikację adresu IP to zadanie o mniejszym priorytecie dla aparatu sprawiedliwości niż np. namierzanie pedofilów w sieci. Jak wspomniano, większość aktów *bullyingu* jest nieujawniona i nieukarana. Pozostaje zatem wiara w zdobywanie przez decydentów wiedzy na temat *bullyingu* i jego konsekwencji oraz w skuteczność działań profilaktycznych i penalizacyjnych, prowadzonych przez instytucje, stowarzyszenia i organizacje zwalczające *bullying*.

Należy jednak stwierdzić, że sama wiara oparta na postępie naukowym może być zawodna, zwłaszcza że nieoczekiwane zdarzenia o charakterze egzogonicznym, takie jak nakaz nauki zdalnej w trakcie lockdownów, mogą przynieść kolejne wyzwania dla wychowawców. Sam brak kontaktu z rówieśnikami i, w konsekwencji, mniejsza liczba zgłaszanych przypadków *bullyingu*, zwłaszcza w formie fizycznej, mogła jedynie zamaskować i pozornie zmniejszyć rzeczywistą liczbę incydentów szykanowania. Jak wskazano,

zdrowie psychiczne dzieci i nastolatków w wyniku lockdownów uległo pogorszeniu, zaś liczba incydentów *cyberbullyingu* w tym samym okresie wzrosła.

Potencjalne ograniczenia badawcze (krytyczna analiza)

Podstawowym ograniczeniem jest przede wszystkim wymóg objętościowy, tj. ograniczenie liczby stron artykułu. Materiał w przedmiotowym przypadku jest tak obszerny i wielopoziomowy, że z konieczności wybrano jedynie najważniejsze – biorąc pod uwagę postawione hipotezy – aspekty, zaś pominięto inne, np. procesy sądowe po masakrze, wymagania odszkodowawcze, różnice w podejściu prawa do przestępstw młodocianych w USA i w Polsce (które mogłyby wnieść pozytywne wartości poznawcze) i wiele innych.

Rekomendacje dla decydentów

Jeśli chodzi o Polskę, wydaje się, że zestaw narzędzi karzących za wybryki i przewinienia w szkole, w tym *bullying*, jest ograniczony. Nauczyciele w Polsce z pewnością zdają sobie sprawę, że przeciwdziałanie *cyberbullyingowi* jest poza ich kontrolą. Być może należałoby przemyśleć i skoordynować działania szkół i służb śledczych, tak jak dzieje się to w krajach zachodnich, aby wyprzedzać szkodliwe działania w sieci oraz szybko i surowo penalizować sprawców.

Rekomendacje do przyszłych badań

W opinii autorów artykułu istnieją liczne możliwości zaprojektowania badań, które mogłyby powstać na kanwie niniejszej pracy.

Wyjątkowo ambitnym obszarem badawczym mogłyby być zaproponowanie skutecznych form i metod przeciwdziałania rozwojowi kultu zabójstw szkolnych. Równie ambitnym projektem mogłoby być stworzenie planu meta-badania nt. wszystkich prób naśladowczych zbrodni w Columbine High School. Obydwa zadania wymagałyby pracy (być może interdyscyplinarnego) zespołu naukowców.

Jeśli chodzi o grunt rodzimy, to ciekawym zadaniem mogłoby być udokumentowanie wszystkich prób bądź zrealizowanych zbrodni szkolnych w Polsce wraz z analizą podłoża incydentów. Pożytecznym społecznie celem badawczym mogłoby być wybiórcze, jakościowe opisanie wybranych aktów *bullyingu* w Polsce, a następnie badanie ilościowe, porównujące obszary małomiasteczkowe, wielkomiejskie i wiejskie pod względem częstości i intensywności występowania *bullyingu*.

Zakończenie

Zabójstwo w Columbine High School stało się kulturowe w niepokojący sposób. Coraz więcej młodych fanów śledzi strony internetowe poświęcone masakrze, co widać po statystykach. Sama zbrodnia, jak i jej gloryfikacja budzą grozę w środowiskach wychowawczych, medycznych i policyjnych, ale przede wszystkim wśród

rodziców. Pomimo szczegółowych wniosków, zaleceń władz, technik i strategii, wprowadzonych w wielu szkołach w celu przeciwdziałania przemocy i *bullyingowi*, wiele osób nadal nie jest w stanie zrozumieć, jak mogło dojść do tragedii w Columbine High School. Wydaje się, że szczególną wagę ma uświadomienie rodzicom, że nawet dokumentowanie zachowania dziecka, jak czynił to ojciec Erica, nie oznacza znajomości jego psychiki. Być może pierwotne źródło problemów nastoletnich zabójców znajdowało się właśnie w rodzinie. Jeśli Dylan i Eric nie mogli zaufać rodzicom, żaden z innych dorosłych, który towarzyszył im w procesie dojrzewania, nie był w stanie dotrzeć do nich ani pomóc im w rozwiązaniu problemów psychicznych i emocjonalnych. Dlatego też wydaje się, że zalecenie wspólnego działania rodziców wraz ze specjalistami szkolnymi i lekarzami jest najważniejszym wnioskiem sformułowanym w niniejszej pracy.

Bibliografia

1. Albert, N. & Beck, A. T. (1975). Incidence of depression in early adolescence: A preliminary study. *J Youth Adolescence*, 4, 301-307.
2. APA. American Psychiatric Association. (2022). DSM History. Pobrano z: <https://www.psychiatry.org/> (dostęp: 30 lipca 2022).
3. Blair, R., Peschardt, K., Budhani, S., Mitchell, D., & Pine, D. (2006). The development of psychopathy. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47, 262-276.
4. Burk, F. L. (1897). Teasing and bullying. *The Pedagogical Seminary*, 4(3), 336-371.
5. Caistor, N. (2002). *BBC News | EUROPE | Profile of a teenage killer*. News.bbc.co.uk. Pobrano z: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1956206.stm/> (dostęp: 30 lipca 2022).
6. Cleckley, H. (1941). *The mask of sanity: an attempt to reinterpret the so-called psychopathic personality*. St Louis: Mosby.
7. Cleckley, H. (1964). *The Mask of Sanity: An Attempt to Clarify Some Issues About the So-Called Psychopathic Personality*. St Louis: Mosby.
8. Coffman, K. (2019). *Colorado school officials consider razing site of Columbine massacre*. Reuters. Pobrano z: <https://www.reuters.com/article/us-colorado-columbine-idUSKCN1T804U/> (dostęp: 11 sierpnia 2022).
9. CTVNews. (2007). *Details of Kimveer Gill's apology note revealed*. Pobrano z: <https://www.ctvnews.ca/details-of-kimveer-gill-s-apology-note-revealed-1.234024> (dostęp: 11 sierpnia 2022).
10. Czerwiński, G. & Gradoń, K. (2001). *Seryjni mordercy*. Warszawa: Wydawnictwo Muza SA.
11. Dishion, T. J., & Patterson, G. R. (1997). The timing and severity of antisocial behavior: Three hypotheses within an ecological framework. W: D. M. Stoff, J. Breiling & J. D. Maser, (red.), *Handbook*

- of antisocial behavior (205-217). Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
12. Dodge, K. A., & Pettit, G. S. (2003). A biopsychosocial model of the development of chronic conduct problems in adolescence. *Developmental Psychology*, 39(2), 349-371.
 13. Dowden, C. (2005). Research on multiple murder; where are we in the state of the art? *Journal of Police and Criminal Psychology*, 20(2), 8-19.
 14. Fallon, J. (2013). *A Psychopath Inside: A Neuroscientist's Personal Journey into the Dark Side of the Brain*. New York: Penguin Publishing Group.
 15. Fox, C. L., & Boulton, M. J. (2005). The social skills problems of victims of bullying: Self, peer and teacher perceptions. *British Journal of Educational Psychology*, 75(2), 313-328.
 16. Fox, J. A., & Levin, J. (1996). Psycho-Social Analysis of Mass Murder. W: T. O'Reilly Fleming, (red.) *Serial and Mass Murder: Theory, Research and Policy*. Toronto: Canadian Scholars Press 55-76.
 17. Fox, J. A., & Levin, J. (1998). Multiple Homicide: Patterns of Serial and Mass Murder. *Crime and Justice*, 23, 407-455.
 18. Fox, J. A., & Levin, J. (2005). *Extreme killing: Understanding serial and mass murder*. Thousand Oaks, CA: Sage.
 19. Gibbs, N., & Roche, T. (1999). The Columbine Tapes: In five secret videos they recorded before the massacre, the killers reveal their hatreds—and their lust for fame. Pobrano z: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,992873,00.html> (dostęp: 28 maja 2022).
 20. Görzig, A., & Frumkin L. A. (2013). Cyberbullying experiences on-the-go: When social media can become distressing. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 7(1), Article 4. <https://doi.org/10.5817/CP2013-1-4>.
 21. Harbort, S., & Mokros, A. (2001). Serial murderers in Germany from 1945 to 1995. *Homicide Studies*, 5(4), 311-334.
 22. Hare, R. D. (1993). *Without conscience*. New York, NY: The Guilford Press.
 23. Huchzermeier, C., Geiger, F., Bruss, E., Godt, N., Köhler, D., Hinrichs, G., & Aldenhoff, J. B. (2007). The relationship between DSM-IV cluster B personality disorders and psychopathy according to Hare's criteria: clarification and resolution of previous contradictions. *Behavioral sciences & the law*, 25(6), 901-911.
 24. Jenkins, P. (1989). Serial murder in the United States 1900-1940: A historical perspective. *Journal of Criminal Justice*, 17, 377-392.
 25. Klebold, D., & Harris, E. (2019). *The Journals of Dylan Klebold and Eric Harris: Columbine Killers Diaries* [Dzienniki Dylana Klebolda i Erica Harris], publikacja niezależna.
 26. Koch, J. L. A. (1891-1893). *Die psychopathischen Minderwertigkeiten* [The Psychopathic Inferiorities]. Ravensburg: Maier.
 27. Kiehl, K. A., & Hoffman, M. B. (2011). The criminal psychopath: History, neuroscience, treatment, and economics. *Jurimetrics*, 51, 355-397.
 28. Koenigs, M. (2012). The role of prefrontal cortex in psychopathy. *Reviews in the neurosciences*, 23(3), 253-262. <https://doi.org/10.1515/revneuro-2012-0036>
 29. Koo H. (2007). A Timeline of the Evolution of School Bullying in Differing Social Context. *Asia Pacific Education Review*, 8(1), 107-116. <https://doi.org/10.1007/BF03025837>
 30. Larkin, R. W. (2007). *Comprehending Columbine*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
 31. Lee, J. H. (2013). School shootings in the U.S. public schools: Analysis through the eyes of an educator. *Review of Higher Education and Self-Learning*, 6, 88-120.
 32. Lewinsohn, P. M., Allen, N. B., Seeley, J. R., & Gotlib, I. H. (1999). First onset versus recurrence of depression: differential processes of psychosocial risk. *Journal of abnormal psychology*, 108(3), 483-489.
 33. Levin, J., & Madfis, E. (2009). Mass Murder at School and Cumulative Strain: A Sequential Model. *American Behavioral Scientist*, 52(9), 1227-1245. <https://doi.org/10.1177/0002764209332543>
 34. Lindemann, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *The American Journal of Psychiatry*, 101, 141-148.
 35. Manzar, M. D., Albougami, A., Usman, N., & Mamun, M. A. (2021). Suicide among adolescents and youths during the COVID-19 pandemic lockdowns: A press media reports-based exploratory study. *J Child Adolesc Psychiatr Nurs*, 34(2), 139-146.
 36. Martins, L. (2019). Inspired by Columbine, Brazil pair kill eight and themselves in school shooting. *Reuters*. Pobrano z: <https://www.reuters.com/article/us-brazil-violence-school-idUSKBN1QU1TT> (dostęp: 29 grudnia 2021).
 37. McBride, M. (2021). Cyberbullying soared during lockdown. What are schools doing about it?. *The Irish Times*. Pobrano z: <https://www.irishtimes.com> (dostęp: 11 sierpnia 2022).
 38. Moore, T. J., Glenmullen, J., & Furberg, C. D. (2010). Prescription Drugs Associated with Reports of Violence Towards Others, *PLOS ONE*, 5(12), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0015337>
 39. Mourouvaye, M., Bottemanne, H., Bonny, G., Fourcade, L., Angoulvant, F., Cohen, J. F., & Ouss, L. (2021). Association between suicide behaviours in children and adolescents and the COVID-19 lockdown in Paris, France:

- a retrospective observational study. *Archives of disease in childhood*, 106(9), 918-919.
40. Muschert, G., Larkin, R. W., & Muschert, G. W. (2007). *The Columbine High School Shootings*. W: F. Bailey & S. Chermak (red.), *Crimes of the Century*, Praeger Publishers.
 41. National Alliance on Mental Illness. (2020). *Fluvoxamine (Luvox)*. NAMI. Pobrano z: <https://www.nami.org/> (dostęp: 25 maja 2022).
 42. National Centre Against Bullying. (2021). *Definition Of Bullying*. NCAB. Pobrano z: <https://www.ncab.org.au/> (dostęp: 25 maja 2022).
 43. Naughton, P. (2008). *Gunman freed by police one day before college massacre*. Independent. Pobrano z: <https://www.independent.ie/world-news/europe/gunman-freed-by-police-one-day-before-college-massacre-26479385.html> (dostęp: 22 kwietnia 2022).
 44. Oksanen, A., Nurmi, J., Vuori, M., & Räsänen, P. (2013). *Jokela: The Social Roots of a School Shooting Tragedy in Finland*. W: N. Böckler, T. Seeger, P. Sitzer & W. Heitmeyer, (red.) *School Shootings: International Research, Case Studies and Concepts for Prevention*, 189-215. New York: Springer.
 45. Olweus, D., & Limber, S. P. (2010). *The Olweus Bullying Prevention Program: Implementation and evaluation over two decades*. W: S. R. Jimerson, S. M. Swearer, & D. L. Espelage, (red.), *Handbook of bullying in schools: An international perspective* (377-401). Routledge/Taylor & Francis Group.
 46. Paolini, A. (2015). *School Shooting and Student Mental Health: Role of the School Counselor in Mitigating Violence*. *VISTAS Online* 90: ACA Knowledge Center, 1-15.
 47. Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). *The Dark Triad of Personality: Narcissism, Machiavellianism and Psychopathy*. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556-563.
 48. Pinel, P. (1801). *Philosophisch-medicinische Abhandlung über Geistesverirrungen oder Manie* [Medico-Philosophical Treatise on Mental Alienation]. Wien, Austria: Carl Schaumburg.
 49. Piotrowicz, D. (2015). *Szkoła w obliczu incydentów krytycznych oraz sytuacji kryzysowych – przygotowanie i reagowanie*. Ośrodek Rozwoju Edukacji.
 50. Rapoport, L. (1962) *The state of crisis: Some theoretical considerations*. *Social Service Review*, 36(2), 211-217.
 51. *Raport policyjny Jefferson County. (2019). Columbine High School 99-625*. 04/20/1999. Pobrano z: <https://www.acolumbinesite.com/> (dostęp: 29 stycznia 2022).
 52. Rivara, F., & Le Menestrel, S. (2016) (red). *Preventing Bullying Through Science, Policy, and Practice*. Washington (DC): National Academies Press (US).
 53. Sanchez, R. (2018). *How Columbine changed the way police respond to mass shootings*. CNN. Pobrano z: <https://edition.cnn.com/2018/02/15/us/florida-school-shooting-columbine-lessons/index.html/> (dostęp: 29 stycznia 2022).
 54. Seligman, M. E. P., Walker, E. F., & Rosenhan, D. L. (2017). *Psychopatologia*. Zysk i S-ka Wydawnictwo.
 55. Weiner, I. B., & Freedheim, D. K. (2003). *Handbook of Psychology*. T. 7, Hoboken, NJ: John Wiley and Sons.
 56. Zakrzewski, W. (2020a). „Pora zabijać...”. *Dziennik Wschodni*. Pobrano z: <https://www.dziennikwschodni.pl/chelm/pora-zabijac-napisal-14-letni-lukasz-w-na-facebooku-na-kilka-godz-in-przed-mordem-wstrzasajacy-opis-zbrodni-w-chelmie,n,1000259202.html> (dostęp: 22 stycznia 2022).
 57. Zakrzewski, W. (2020b). *Tak jak 14-latek z Chelma inspirowali się masakrą w Columbine High School*. *Dziennik Wschodni*. Pobrane z: <https://www.dziennikwschodni.pl/kraj-swiat/tak-jak-14-latek-z-chelma-inspirowali-sie-masakra-w-columbine-high-school-chcieli-wysadzic-szkole-w-warszawie,n,1000259936.html> (dostęp: 22 stycznia 2022).
 58. Zasada, K. (2020). *To miało być polskie Columbine*. *Rmf24.pl*. Pobrano z: https://www.rmf24.pl/fakty/polska/news-to-mialo-byc-polskie-columbine-znamy-szczegoly-planu-niedosz,nld,4307829#crp_state=1 (dostęp: 22 stycznia 2022).